

Aleksandra JAROSZ*

 <https://orcid.org/0009-0004-9010-7641>

SPRAWOZDANIE Z KONFERENCJI NAUKOWEJ „DZIEDZICTWO PRZESZŁOŚCI. PERSPEKTYWY DO BADAŃ NAD ARCHIWALIAMI”, UNIWERSYTET ŚLĄSKI W KATOWICACH, WYDZIAŁ PRAWA I ADMINISTRACJI, 8.11.2024

Od lat 90. XX w. tzw. zwrot archiwalny znacząco wpływa na nurty badań naukowych wielu dziedzin. Spojrzenie na archiwalia z innej niż historyczna perspektywy, postawienie pytań o ich znaczenie i funkcje w przestrzeni życia publicznego, w szczególności o wpływ pamięci materialnej na „porządkowanie przeszłości”¹, ale także – myśląc za Aleidą Assmann – refleksja o archiwum jako fundament tego, „co może być powiedziane w przyszłości na temat teraźniejszości [...]”² stanowią i stanowią kluczowe zagadnienia prowadzonego od trzech dekad dyskursu o współczesnej roli archiwów. Tymi tropami podążyli także zgromadzeni na Wydziale Prawa i Administracji Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach uczestnicy interdyscyplinarnej konferencji naukowej pt. „Dziedzictwo przeszłości. Perspektywy do badań nad archiwalią”, zorganizowanej w dniu 8 listopada 2024 r. przez nowo powstałe Centrum Badań nad Dziedzictwem Nauki i Praktyki Prawa, którym kieruje dr Grzegorz Nancka. W słowach powitalnych G. Nancka wskazał na znaczenie badań nad archiwalią dla nauk prawnych, a także na potrzebę ich uprawiania w obliczu rosnącego zainteresowania wykorzystaniem archiwów przez wiele różnych dyscyplin. Przestrzenią do takich badań stały się powoływane w Uniwersytecie Śląskim Centra Badawcze,

* Studentka, Uniwersytet Śląski w Katowicach, Centrum Badań nad Dziedzictwem Nauki i Praktyki Prawa; e-mail: abijarosz@onet.pl

¹ P. Nora, *Między pamięcią i historią: Les lieux de Mémoire*, w: M. Ziolkowska, A. Leśniak (red.), *Tytuł roboczy: archiwum*, t. 2, Łódź 2009, s. 4.

² A. Assmann, *Między historią a pamięcią. Antologia*, red. M. Saryusz-Wolska, Warszawa 2013, s. 80.

co podkreślił w swojej wypowiedzi wprowadzającej do konferencji prof. dr hab. Andrzej Kowalczyk, rektor Uniwersytetu Śląskiego w latach 2016–2020, którego koncepcja rozwoju śląskiej uczelni opierała się na istnieniu takich właśnie jednostek. Prof. dr hab. Marian Mikołajczyk, kolejny z wygłaszających słowa powitania, zaakcentował natomiast interdyscyplinarny charakter wydarzenia, dający możliwości spojrzenia na znaczenie i wykorzystanie archiwaliów z perspektywy przedstawicieli różnych dyscyplin naukowych, w tym prawa, filozofii, literaturoznawstwa, historii czy historii sztuki.

Nieprzypadkowo pierwszym referującym był dr hab. Paweł Zarychta, prof. UJ, gdyż to właśnie najstarsza polska uczelnia może pochwalić się licznymi interdyscyplinarnymi pracami badawczymi nad przechowywanymi w Bibliotece Jagiellońskiej dokumentami archiwalnymi. P. Zarychta skoncentrował się w swoim referacie pt. *Zbiory rękopisów niemieckojęzycznych z dawnej Pruskiej Biblioteki Państwowej w zbiorach Biblioteki Jagiellońskiej w Krakowie – przegląd i stan badań* na prowadzonych w ostatnim dziesięcioleciu projektach, służących uporządkowaniu, transkrypcji i naukowemu opracowaniu rękopisów ze zbiorów Karla Augusta Varnhagena von Ense. Uwaga badacza spoczywała nie tylko na artefaktach komunikacji osobistej twórców europejskiej kultury XVIII i XIX w. (np. na ich korespondencji), ale także na dokumentach prawnych, historycznych, muzykologicznych czy geograficznych, do których można zaliczyć choćby spuściznę podróżnika i przyrodnika Alexandra von Humboldta, autora przechowywanej w Krakowie do dziś mapy dorzecza Orinoko. Po roku 1945 trudno było przez dziesięciolecia prowadzić prace nad spuścizną Pruskiej Biblioteki Państwowej, dlatego wraz ze zwrotem archiwalnym krakowscy naukowcy inicjują i realizują liczne projekty grantowe, wdrażając, we współpracy z badaczami z zagranicy, nowoczesne techniki digitalizacji materiałów archiwalnych³.

Kolejny z referatów, *Archiwum jako przestrzeń konceptualizacji. Filozofia postanalityczna wobec problemu interpretacji dokumentów historycznych*, prezentował również stanowisko nauk humanistycznych, ale tym razem z punktu widzenia filozofii. Patryk Zając podjął się rozważań nad dokumentami historycznymi z perspektywy filozofii postanalitycznej, pytając o umiejętność przedstawienia konceptualizacji archiwum zgodnie z obowiązującym od oświecenia ideałem obiektywności. Zobrazowania swojego toku myślenia prelegent

³ O tych projektach zob. na stronie Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie „Pisarki z Kolekcji Varnhagena – listy, dzieła, relacje”, <https://vaco.filg.uj.edu.pl/o-projekcie>; stan na 27.12.2024 r.; „Digital Authoring of the Berlin Collections”, <https://dihelib.id.uj.edu.pl/>; stan na 27.12.2024 r.

dokonał, wzorując się na Richardzie Rortym⁴, poprzez wprowadzenie dwóch figur: archiwistki i historyka. Historyk uchodzi bowiem za reprezentanta obiektywizmu i racjonalizmu, a archiwistka to postać sceptyczna wobec historycznych metanarracji, skupiona na emocjach jako narzędziu rozumienia doświadczeń indywidualnych i dlatego optująca za subiektywnym spojrzeniem na historię. Podstawą sporu rozgrywającego się w archiwum jest zatem według referenta relacja między patrzeniem obiektywnym a subiektywnym, na której bazuje koncepcja każdego archiwum, a likwidacja wewnętrznego napięcia pomiędzy tymi dwoma sposobami widzenia dokonać się może na drodze dialogu archiwistki z historykiem.

O trudnościach odnalezienia takiego kompromisu, o balansowaniu pomiędzy obiektywnym, historycznym ujęciem a subiektywnym przedstawieniem zasobów archiwalnych, opowiadała prof. dr hab. Renata Dampc-Jarosz (Uniwersytet Śląski) w referacie pt. *Archiwum Polskiej Misji Katolickiej w Niemczech – historia powstania, zasoby i ich zastosowanie w przyszłości*, prezentując jednocześnie założenia kierowanego przez nią projektu NPRH „Polacy w Niemczech w świetle badań nad Archiwum Polskiej Misji Katolickiej w Hanowerze”. Referentka przedstawiła dzieje Polskiej Misji Katolickiej, której początki sięgają działalności polskich duszpasterzy w Niemczech w obozach dla tzw. dipisów, osób odmawiających po wojnie powrotu do swojej ojczyzny i deklarujących chęć pozostania na obczyźnie. Sporządzane przez obozowych księży sprawozdania dokumentowały nie tylko, zgodnie z ich przeznaczeniem, działalność duszpasterską, ale także funkcjonowanie obozów, losy poszczególnych mieszkańców, ich powiązania z krajem oraz dylematy egzystencjalno-światopoglądowe. W Archiwum PMK w Hanowerze zgromadzono dokumenty związane z istnieniem obozów dla dipisów (pierwsza dekada po 1945 r.), jak również ukazujące dalsze koleje losu Polaków w Niemczech oraz instytucji z nimi związanych. Prelegentka podkreśliła wyzwania organizacyjne łączące się z realizacją projektu i poszukiwaniami odpowiedniej konceptualizacji zasobów archiwalnych, wynikające z dysponowania w dużej mierze dokumentami prywatnymi oraz ze związanej z tym faktem kwestii ochrony danych osobowych.

Wraz z wystąpieniem dr. Pawła Parysa (Muzeum Śląskie w Katowicach) z referatem pt. *Refleksje nad wydaniem Archiwum Powstań Śląskich* wprowadzona została do rozważań konferencyjnych perspektywa historyczna

⁴ Punktem wyjścia dla prelegenta stała się postać liberalnej ironistki jako osoby nieakceptującej w pełni zastanej rzeczywistości i przeciwko niej występującej, ale jednocześnie skłonnej do kompromisu. Por. **R. Rorty**, *Przygodność, ironia i solidarność*, przeł. W.J. Popowski, Warszawa 2009, szczególnie s. 14–16.

i metodologia badań tej dyscypliny. W referacie przedstawiono okoliczności wydania trzytomowej publikacji o powstaniach śląskich. Tomy podzielone są na rozdziały dokumentujące wojskowe jednostki organizacyjne. Ponadto w książce znalazły się informacje pozyskane z materiałów archiwalnych, a wśród nich meldunki, zawiadomienia, rozkazy, raporty, a także inne dokumenty źródłowe, które otrzymano w wyniku współpracy z Instytutem Józefa Piłsudskiego w Nowym Jorku oraz Centralnym Archiwum Wojskowym w Warszawie. Z punktu widzenia badań nad archiwaliami ważne okazało się odtworzenie w referacie drogi przemieszczania się materiałów (zawartości dwóch szaf i stu teczek dokumentów), która po wybuchu II wojny światowej prowadziła przez Rumunię, Portugalię do Stanów Zjednoczonych Ameryki. Wartość wymienionych materiałów nie została od razu rozpoznana, dopiero dzięki monografii Janusza Ciska, przedstawiającej historię powstania i sposób organizacji Instytutu Józefa Piłsudskiego w Stanach Zjednoczonych⁵, możliwe było dotarcie do tych zbiorów, będących ważnymi nośnikami pamięci o powstaniach śląskich.

Kolejne referaty stanowiły ujęcie zagadnienia archiwaliów z perspektywy prawniczej. *Prawnoautorskie aspekty korzystania z materiałów archiwalnych* – tak brzmiał tytuł wystąpienia dr Pauliny Gwoździewicz-Matan (Uniwersytet Śląski), która analizę korzystania z materiałów archiwalnych z punktu widzenia prawa autorskiego rozpoczęła od ich definicji z art. 1 ustawy o narodowym zasobie archiwalnym i archiwach. Definicja ta określa przez wyliczenie, czym są materiały archiwalne i tym samym, jakie rodzaje dokumentów jako takie materiały można badać. Przyczynkiem do dyskusji na temat prawnego aspektu materiałów archiwalnych oraz impulsem do określenia ich definicji były pamiętniki Rutki Laskier, polskiej Żydówki, która zapisywała wspomnienia, przebywając w getcie w Będzinie. Potrzeba powiązania kwestii praw autorskich oraz ochrony danych osobowych z korzystaniem z materiałów archiwalnych doprowadziła do ujednoczenia klasyfikacji materiałów archiwalnych oraz podziału narodowego zasobu archiwalnego na państwowy oraz niepaństwowy. Za ważny punkt referatu należy uznać definicję utworu w kontekście relacji archiwalia a prawa autorskie. Wychodząc od pojęcia utworu, za jaki uważa się każdy przejaw działalności twórczej o indywidualnym charakterze, prelegentka przeanalizowała regulacje o prawie autorskim i prawach pokrewnych dotyczące dozwolonego użytku utworów (art. 28), jak również utworów osieroconych (art. 35 z ind. 5) oraz dozwolonego cytatu (art. 26). Wystąpienie zwróciło uwagę na istotne, a jednocześnie z punktu widzenia badań nad archiwaliami problematyczne, zależności pomiędzy korzystaniem z materiałów archiwalnych a ustawami o prawach autorskich.

⁵ J. Cisek, *Instytut Józefa Piłsudskiego w Ameryce i jego zbiory*, Warszawa 1997.

Referat dr. Tomasza Adamczyka (Uniwersytet Śląski) bardzo dobrze wpisał się w interdyscyplinarny charakter konferencji ze względu na połączenie prawa z literaturą. Wystąpienie pt. *Czy literatura piękna może być źródłem inspiracji do studiowania historii prawa?* nawiązywało do powstałego pod koniec XIX stulecia, a upowszechnionego w Ameryce w latach 70. XX w. nurtu badawczego Law and Literature, który stawia sobie do dzisiaj za cel badanie związków prawa z literaturą, poszukując sposobu na przełamanie izolacji prawa od innych nauk oraz odpowiadając na liczne wątpliwości interpretacyjne związane ze stosowaniem prawa. T. Adamczyk podkreślił rolę tekstów literackich jako źródła realistycznych portretów i sytuacji życiowych. Literatura staje się zatem poligonem doświadczalnym, pokazując, w jaki sposób prawo może znaleźć zastosowanie w praktyce. Dalszą część referatu stanowiło z kolei ukazanie przykładowych odniesień do prawa, które znaleźć można w tekstach literackich (np. u Balzaca, Kafki, Tołstoja, Dostojewskiego i in.).

Ze świata związków literatury z prawem do prywatnego archiwum kierowanego przez artystę przeprowadziła uczestników spotkania Magdalena Kędzierska (Muzeum Śląskie w Katowicach). W swoim wystąpieniu pt. *Świat zamknięty w komodzie, czyli archiwum prywatne artysty* ukazała historię zasobów archiwalnych Józefa Szajny (1922–2008), malarza, scenografa oraz reżysera, więźnia niemieckich obozów KL Auschwitz i Buchenwald. W warszawskim mieszkaniu prowadził on archiwum prywatne dotyczące swego życia i działalności artystycznej. Referentka zaprezentowała nie tylko rodzaje i gatunki zgromadzonych tam artefaktów, ale także – co cenne – zdjęcia brulionów zawierających różne wersje utworu artysty, jak również zapisy na serwetkach, które zdają się jako całość tworzyć nieznanе dotychczas dzieło. Przedstawione materiały, sposób ich zachowania oraz dobór zarchiwizowanych treści stanowią z punktu widzenia archiwistycznych prac badawczych bardzo ważny obszar eksploracji, podnoszący wartość archiwów prywatnych w stosunku do instytucjonalnych.

Ostatnim wystąpieniem konferencyjnym był referat Aleksandry Jarosz (Uniwersytet Śląski w Katowicach) pt. *Archiwa w Republice Federalnej Niemiec i ich kulturowe, prawne oraz organizacyjne uwarunkowania*. Jego celem było przedstawienie kulturowego kontekstu powstania i organizacji Archiwum Federalnego Republiki Federalnej Niemiec. Uwarunkowania kulturowe wpływające na współczesne ukształtowanie archiwów niemieckich mają swój początek w niemieckiej tradycji kolekcjonowania i organizowania archiwów domowych, sięgającej czasów oświecenia. Organizację Archiwum Federalnego wyróżnia fakt, że jest ono osobną instytucją w porównaniu z innymi funkcjonującymi na terenie RFN archiwami. Z tego względu działalność tej placówki

podlega odrębnym przepisom. Ważnym aspektem ustawy niemieckiej jest definicja materiałów archiwalnych, która wskazuje, że są to dokumenty o trwałej wartości, na stałe nabyte przez Archiwum Federalne, w doktrynie niemieckiej określane jako dokumenty godne zarchiwizowania. Próba porównania ogólnego charakteru ustawy niemieckiej z ustawą polską doprowadziła referentkę do wniosku, że ustawy te różnią się od siebie – niemiecka jest bardziej zwięzła niż polska oraz reguluje jedynie wybrane zagadnienia.

Wydarzeniu naukowemu towarzyszyło otwarcie wystawy „Na sali sądowej w Polsce międzywojennej” gromadzącej artefakty z lat 1918–1939, w tym między innymi togi Prezesa Naczelnego Trybunału Administracyjnego oraz Pierwszego Prezesa Sądu Najwyższego. Otwarcie wystawy zostało połączone z wykładem dla uczniów katowickiego liceum, który wygłosił dr Tomasz Szczygieł (Uniwersytet Śląski), wyjaśniając historię i znaczenie zgromadzonych zbiorów.

Konferencja naukowa „Dziedzictwo przeszłości. Perspektywy do badań nad archiwaliami” stała się bez wątpienia przestrzenią do dyskusji nad wagą i rozwojem badań nad archiwaliami w ramach różnych dyscyplin, zwróciła uwagę uczestników na możliwości dalszej współpracy i potrzebę opracowania wspólnych rozwiązań metodologicznych.